

hang. Wat mist is een nadere omschrijving van de relevantie van het 'religieuze object'. De kern van de godsdienstpsychologie is toch de interactie tussen een voorgegeven geloofs-systeem, de te belijden godsdienst, en de individuele toe-eigening daarvan door de enkele persoon. Godsdienstpsychologie is een psychologie van geloof en geloven. De vraag die dan centraal staat is waarom gelooft men wat men gelooft? Een vraag die in de huidige politiek relevant is ten aanzien van de Islam, en voor het Christendom in onze contreien relevant is voor de verklaring van het tegendeel: waarom gelooft men niet meer wat in de traditie wordt aangeboden. Het zijn die vragen die van betekenis zijn voor de godsdienst-psychologie. Joke van Saane heeft, met enige steun van Nicolette Hijweege, een inleiding in de godsdienstpsychologie geschreven die de lezer bij de behandeling van deze laatste vragen enigszins teleur zal stellen.

Rein Nauta
(Paterswolde)

Christoffersen, Lisbet, Hans Raun Iversen, Hanne Petersen & Margit Warburg (eds.), (2010), *Religion in the 21st century. Challenges and transformations*, Farnham-Burlington: Ashgate, pp. 248, ISBN 9781409403982, GB £ 55,-

De Scandinavische collega's vormen mondiaal gezien een van de productiefste netwerken voor het onderzoek naar religie. Zowel in Zweden, Finland, Noorwegen als in Denemarken zijn grootschalige onderzoeksprogramma's gestart die in staat zijn ook algemenere vragen te beantwoorden en internationale vergelijkingen te maken. Het voorliggende boek is het resultaat van de afsluitende conferentie van een vierjarig onderzoeksprogramma aan de universiteit van Kopenhagen in 2007. Liefst 35 boeken zijn gepland te verschijnen als resultaat van de onderzoeksprojecten. Ondanks de hoge ambities vind ik dit eindresultaat aan de magere kant en teleurstellend. Ten eerste omdat er van dit soort pretentieuze boeken ondertussen dertien in een dozijn gaan: het boek dat de definitieve antwoorden niet alleen belooft maar ook geeft moet ik nog tegenkomen. Ten tweede omdat de grote namen ook in deze bundel niet ontbreken (Casanova, Beyer, Davie, Riesebrodt, Martin, Warburg, maar ook een Nederlander als Drees), en omdat die – zoals te doen gebruikelijk bij grote namen – niet echt iets nieuws te vertellen hebben. Omdat de Deense b-garnituur daar niet aan kan tippen of, zoals in dit boek, niet de ruimte krijgt voor een eigen bijdrage zakt het hele boek eigenlijk als een pudding in elkaar.

In de inleiding, door Hanna Petersen, raakte ik de draad van het boek al kwijt. Na wat algemene en onsamenvangende schetsen (koude oorlog, Twin Towers, European exceptionalism, return of religion, lutheranisme in Denemarken) worden de bijdragen wel aangekondigd en ingeleid maar wordt niet meegedeeld waarom tot de voorliggende indeling

van de artikelen is gekomen. Er zijn twee delen. Deel I gaat over 'Challenges': 'political and intellectual challenges' en 'the religion and science debate. Deel II gaat over 'Transformations': 'Islam and state politics', 'Secularism and state politics', en 'Denmark and the cartoons'. De geïnformeerde lezer had zich ook andere indelingen kunnen voorstellen: veel vormen van religie en daarmee samenhangende relevante thema's komen niet aan bod. Zonder uitleg komt deze indeling wat willekeurig over.

De openingsbijdrage is van Casanova, die de gelegenheid grijpt zijn de-privatiseringstheze nog eens op te warmen. Direct daarna komt een bijdrage van Beyer, maar omdat die in het geheel niet is voorzien van tussenkopjes weet de lezer aan het eind niet meer wat de gewaardeerde collega nu eigenlijk wilde betogen – een redactionele misser. Daarna komt een aantal bijdragen die voor de sociologisch geschoolde recensent wat lastig te volgen zijn. Aan het boek werken namelijk ook enkele theologen, filosofen, juristen en historici mee, wat op zich toe te juichen is, maar zij houden zich niet aan de in de sociale wetenschappen gebruikelijke structuur van vraag-onderzoek-antwoord. Hun bijdragen zijn eerder essayistisch van aard, maar zijn in dat genre weer van matige kwaliteit. De bijdrage van Liedman lijdt aan al deze problemen en gaat bovendien over een dermate abstract onderwerp ('intellectual challenges from religion') dat de actualiteit van zijn bijdrage me ontgaat. Gezien de vaagheid van deze eerste drie bijdragen is het mij onmogelijk de sociologische en theologische repliek van respectievelijk Davie en Gregersen samen te vatten.

Het tweede luik in het eerste deel gaat over het debat tussen religie en wetenschap. Hier is de openingsbijdrage van Clayton, die zichzelf de vraag stelt of religie en wetenschap te verzoenen zijn – ook al zo'n gemakkelijk te beantwoorden vraag waar een artikel-tje in een bundel een duidelijke bijdrage aan kan leveren. Na het samenvatten van enkele uitgemolken werken (is Dawkins nu echt de enige toonaangevende atheïst op dit gebied?) en het formuleren van de religieuze antithese komt hij tot een bloedeloos compromis als synthese: ja, kritisch denken en geloof kunnen samengaan en religie kan een bijdrage leveren aan kennisontwikkeling. Daarna komt een verrassend korte bijdrage van Drees als reactie die echter niet nieuw is: hij grijpt terug op een eerder werk en kondigt een nieuw werk aan. Ik heb me erover verbaasd: deze geleerde is toch erudiet genoeg om iets nieuws te vertellen? De bijdrage van Hoffmeyer is nog korter van die van Drees: in vier pagina's en met drie referenties houdt hij een pleidooi voor 'the need of real doubt in religion and science'. Waarin deze bijdrage verschilt van het pleidooi van Clayton wordt mij – mede omdat ook deze bijdrage geen tussenkopjes kent – niet duidelijk.

Deel II dan, *transformations* (van wat eigenlijk: religie, samenlevingen, religieuze organisaties?). Het eerste luik gaat over 'Islam and state politics' en wordt geopend door Ali. Zij beschrijft met grote kennis van zaken hoe het islamitisch rechtssysteem zowel in islamitische landen als in Europese landen langzaam verandert. Een indrukwekkend overzicht maar toch bekropen me enkele ongemakkelijke gevoelens. Het ziet er naar uit alsof er eigenlijk niets aan de hand is en de islam langzaam zijn plek vindt in de Euro-

pese samenlevingen. Maar als socioloog zie ik een heel ander probleem dat door de juriste Ali niet wordt gezien: er zijn groepen die zich op de islam beroepen maar de gangbare rechtsscholen helemaal niet erkennen en hun eigen rechtsbronnen scheppen en interpreteren, ook los van de wereldse overheid. Aan deze rechtssociologische realiteit gaat ze helemaal voorbij. De bijdragen van Mod  er en Ferrari (beide aan de korte kant) gaan vervolgens helemaal niet in op de kwestie van islam en de staat maar bieden respectievelijk een overzicht van de uitdagingen waarvoor het Scandinavische rechtssysteem staat met betrekking tot de invloed van religie en multiculturaliteit, en geven een overzicht van religie en recht in Europa.

Het tweede luik in dit deel gaat over ‘secularism and state politics’ en opent met een bijdrage van Tank-Storper die beschrijft hoe religie in Frankrijk weer een staatszaak is geworden. In tegenstelling tot wat verwacht kan worden van een seculiere republiek probeert de politieke elite op deze manier aan de claims van identiteitszoekende groepen tegemoet te komen. Het is op deze manier dat seculariteit aan de ene kant en de ‘terugkeer van religie’ aan de andere kant verklaard kan worden: een re-organisatie van de verhouding publiek-privaat. Op zich een interessante en ook belangwekkende bijdrage, die mij alleen niet kon verrassen omdat het de kern is van de bijdragen in het boek dat ik deze zomer heb uitgegeven (Sengers & Sunier eds.: *Religious newcomers and the nation state*. Delft: Eburon). In een wederom zeer korte bijdrage van vier pagina’s gaat Riesebrodt in op de bijdrage van Tank-Storper, maar eigenlijk gaat hij met het thema ‘The meaning of privatization and de-privatization’ in op de discussie die is aangezwengeld door Casanova en hoort zijn bijdrage naar mijn mening eerder in het eerste deel.

Het meest verbaasd heb ik me over de openingsbijdrage van het laatste luik ‘Denmark and the cartoons’ door David Martin. Allereerst al omdat de bijdrage helemaal niet past bij de titel van dit luik. Zijn vraag in de openingszin luidt: “I am interested in whether the secularity of happy Denmark should be understood as a harbinger of the global future or as a nice niche available to the Danes ... due to special circumstances”. Een aardige bijdrage voor het geluksonderzoek dat momenteel zo *en vogue* is, maar voorbijgaand aan de opdracht lijkt me en – voor de derde keer een redactionele misser – een bijdrage zonder tussenkopjes die de lezer in totale verwarring achterlaat. Het antwoord op de door hem gestelde vraag luidt: een ‘happy Denmark’ is toe te schrijven aan de bijzondere omstandigheid van de geografische ligging als schiereiland en de daarmee gepaard gaande culturele homogeniteit die stabiliteit geeft. Martin schildert de Deense maatschappij als een klein paradijs maar helemaal waar is dat natuurlijk niet: ook Denemarken kent grote spanningen door immigratie en PVV-achtige partijen. Over Martins vergelijkende methode heb ik me ook verbaasd: “First, I want to set Denmark in the context of the low-lying Post-Protestant plain stretching from Birmingham to Tallin by way of Amsterdam, Hamburg, and its capital – Berlin”. Hier onderneemt hij nogal wat en vergelijkt hij landen (in de volgende zinnen worden nog Tsjechië, Ierland, Polen, Griekenland en Nieuw-Zeeland erbij betrokken) die

je alleen door rigide methoden (en niet alleen geografische overeenkomsten) naast elkaar kunt leggen. Maar ook inhoudelijk klopt het allemaal niet: de katholieke kerk is de grootste kerk in Nederland (op de onkerkelijken na), direct over de Duits-Nederlandse grens ligt een zeer orthodox-katholiek gebied dat vroeger bij het bisdom Münster behoorde, verder naar het oosten kom je ook bij de orthodox-katholieke staat Litouwen, dus hoezo post-protestant? En Berlijn is niet de hoofdstad van Hamburg – of lees ik het nu verkeerd? Gelukkig gaan de bijdragen van Iversen, Berg-Sorensen en Warburg wel over de cartoon-discussie, maar ook daarover heb ik al meer gelezen en iets nieuws heb ik niet kunnen ontdekken.

Kortom: een prachtig boek als prijs voor de beste student(e) uit mijn godsdienstsociologische cursus van dit jaar. De collega's kunnen het met een gerust hart links laten liggen en zich laten informeren door eerder verschenen overzichtswerken over de situatie van religie in Europa.

Erik Sengers
(Amsterdam)

Ajouaou, Mohamed (2010), *Imam achter tralies. Casestudie naar islamitisch geestelijke verzorging in Nederlandse penitentiare inrichtingen met bouwstenen voor een beroepsprofiel*, Uitgeverij Pamac, pp. 474, ISBN 978-9490385033, € 34,95, (Proefschrift Universiteit Tilburg).

“Imams zitten op een heel andere toer dan wij. Zij kiezen een heel andere insteek voor de zorg aan gedetineerden. En zij zijn niet zo inhoudelijk bezig als wij in gespreksgroepen, bij vragen rond bezinning en levensvragen en vragen rond spijt en schuld en andere zaken. De gedetineerden willen vooral over islamitische geloofsopvattingen praten”, zo kunnen de vermoedens van N., protestants geestelijk verzorger in een Nederlandse gevangenis, worden samengevat wanneer hem gevraagd wordt het werk van zijn islamitische collega Hassan te beschrijven. Hassan is een van de ‘gevangenisimams’ die geportretteerd worden in het proefschrift van Mohamed Ajouaou, *Imam achter tralies*.

Ajouaou brengt de protestantse geestelijk verzorger op, nadat hij heeft laten zien hoe Hassan wel degelijk voortdurend manieren zoekt om met moslimgedetineerden te spreken over zingeving en existentiële vragen. De islamitische traditie van geestelijke verzorging is echter anders ingericht dan de protestants-christelijke. Bovendien is het een nieuw terrein. “De islamitisch geestelijke verzorging is slechts met de hoofdrolspelers geboren: de gevangenisimams en de directe gebruikers” (p. 24). Zij kwam tot stand in een vreemde omgeving zonder voorgeschiedenis en in afwezigheid van een aantal belangrijke factoren die bij het vak horen, zoals een opleiding met de daarbij behorende theorie en wetenschap, een zendende instantie en een passende rechtspositie en rechtsbescherming. Centraal in de studie van Ajouaou staat hoe de islamitisch geestelijke verzorging vorm krijgt in de